

Jacob Friis, Emil Stang, Olav Schefflo og Haavard Langseth utenfor Nasjonalteatret, 5. september 1920. De kom fra et møte der en sovjet-russisk fagforeningsdelegasjon deltok.

Spørsmålet om revolusjon i Norge og Skandinavia 1917–21

En oppsummering og mulig ny begynnelse¹

The Question of Revolution in Norway and Scandinavia 1917–21.

Some Comments and Suggestions for Further Research

Finn Olstad

Dr.philos., Professor II Norges idrettshøgskole, seksjon for kultur og samfunn

E-post: fiolstad@online.no

SAMMENDRAG

Artikkelen tar utgangspunkt i revolusjonsjubileet i 2017 og en påstand om at det vil være faglig interessant og politisk relevant å komme fram til en bedre forståelse av den revolusjonære trusselen i Norge og Skandinavia. Den ser tilbake på forskningen i 1970-årene om radikalismen i norsk arbeiderbevegelse under og etter første verdenskrig, og kommer med synspunkter og ideer til fornyet forskning om temaet. Den søker å videreføre Edvard Bulls komparative intensjon fra 1922, og argumenterer for skandinavisk innrettet og transnasjonal forskning om den revolusjonære utfordringen 1917–21. Artikkelen presenterer en rekke perspektiver som krever ny forskning, og lanserer også en teori om årsakene til at utviklingen var en annen i Norge enn i Sverige og Danmark. Den legger vekt på den ulike demokratiutviklingen i de tre landene og i den forbindelse den norske arbeiderbevegelsens relativt svake integrasjon i det politiske systemet. Den diskuterer også de ulike partiledernes roller.

Nøkkelord

Arbeiderbevegelse, demokrati, radikalisme, revolusjon, skandinavisk

1. Denne artikkelen er en trykt utgave av mitt foredrag under Norske Historiedager i Trondheim 2017, med tillegg av noter og litteraturliste.

ABSTRACT

This article takes as its starting point the anniversary of the revolution in 2017, and asserts that it will be historically interesting and politically relevant to obtain a better understanding of the revolutionary threat in Norway and Scandinavia. It looks back on research of the 1970s on the radicalism of the Norwegian labour movement during and after World War I, and presents views and ideas for renewed research on the topic. It aims to continue the comparative intention of Edvard Bull in his epochal article from 1922, and argues for Scandinavian-oriented and transnational historical research about the revolutionary challenge 1917–21. The article presents a variety of perspectives that require new research efforts, and it puts forward a theory of the reasons that developments in Norway were different from Sweden and Denmark. It emphasises the different democratic development in the three countries and, in that regard, the relatively weak integration of the Norwegian labour movement in the political system. It also comments upon the roles of the various party leaders.

Keywords

Labour movement, democracy, radicalism, revolution, Scandinavian

I april eller mai 1921 ble det etter alt å dømme sendt en «hemmelig befaling» fra den russiske sendemannen i Berlin, Wiktor Kopp, til det svenske kommunistpartiet.² Ordren skulle bringes videre til Arbeiderpartiets ledelse i Oslo. Den slo fast at selv om Norge var tilstrekkelig modent, måtte man vente. Bare en enhetlig aksjon i Norge og Sverige kunne komme på tale. Og Sverige sto «i revolusjonært henseende» svært langt tilbake. November 1921 ble antydnet som et riktig tidspunkt, da forventet arbeidsledighet ville «lette våre planer vesentlig», som det het.³

2. Wiktor (Viktor, Vigder) Kopp er kjent som en viktig brikke i hemmelige operasjoner, blant annet som en av arkitektene bak den såkalte Rapallo-traktaten mellom Tyskland og Sovjetunionen i 1922.
3. Det som her er kalt ordren fra Kopp, er gjengitt i intern meddelelse fra den svenske Generalstabens underrättelsesbyrå til Generalstabens utenriksavdeling og finnes i Krigsarkivet i Stockholm (rødt nr. 4732). Meddelelsen består av brev til Utenriksavdelingen datert 11.5.1921 med «bifogade meddelanden, som herläda sig från tillförlitligt håll». Disse er hhv. «Geh[eimer] Bef.[ehl]» 9 og 7 til K.P.S Stockholm fra «das geheime rev. Comite». I den siste heter det at en melding skal overbringes til Oslo (Befördern Christiania). Den gjengis her i sin helhet og på originalspråket (med ortografiske feil): «K.P.N. Norge. Nach zuverlässigen Prüfungen haben wie die Tatsachen anerkannt, das Norwegen gen. Reife besitzt. Unsere Grunde betr. Wartens sind folgende. Es kommt nur eine einheitliche Aktion Norwegens u. Schwedens in Frage. Die Letzteren sind im rev. Sinne sehr weit zurück. Das alleinige Handeln Norwegens hätte sicher negativen Erfolg. Wir halten November für die richtigen Zeitpunkt. Das Arbeitslosenproblem ist dann ein sehr Wichtiges und erleichtert unsere Pläne wesentlich. Mit rev. Grus W.» Ordren er ikke datert, men ser ut til å ha blitt avsendt i april. Jf. notat til det svenske utenriksdepartementet – udatert, innkommet 5.4.1921 – om at sovjetrepresentantene har i sin makt å igangsette og understøtte aksjoner som nå i Tyskland, men også å forhindre for tidlige og uforberedte aksjoner, slik det tydeligvis nå er i de nordiske landene (i Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, volymnr. 1457 i 1920 års dossier). Det her gjengitte arkivstykket er ellers presentert og kommentert i Olstad 2009: 281 ff. og s. 455 (note 51–52).

Slik kan et arkivstykke, riktignok i form av en avskrift, gi et glimt av det som i dag må fortone seg som en fjern og fremmed verden. Det er etter alt å dømme en del av den siste utløperen av det revolusjonære arbeidet i Norge og Skandinavia i tiden etter den russiske revolusjon – eller kanskje heller de russiske revolusjonene i mars og november 1917. Disse begivenhetene har på mange måter preget den verden som vokste fram i løpet av 1900-tallet. Det var den russiske revolusjon som mer enn noe annet formet den internasjonale scenen fram til oppløsningen av de kommunistiske statene i Øst-Europa og av selve Sovjetunionen, skriver Eric Hobsbawm.⁴ Samtidig ga den både indirekte og mer direkte impulser til revolusjonært arbeid i årene fra 1917 – også i Norge og våre skandinaviske naboland.

Dette er selvsagt ikke noen ny innsikt, og dreier seg heller ikke om noe uutforsket område. I min studietid, 1970-årene, var «radikaliseringen av arbeiderbevegelsen i tiden omkring første verdenskrig» et populært og kanskje moteriktig tema. En god del intellektuell energi ble brukt på å etterspore og diskutere ulike mer eller mindre revolusjonære bevegelser og posisjoner.⁵ Mye av interessen forsvant imidlertid med 1970-årene. Selv om det har vært noen nye utløpere, har nok revolusjonstemaet vært litt for mye knyttet til dette tiåret og dets perspektiver og begreper.⁶ Kanskje er det nå tid for å se nærmere på og eventuelt revurdere spørsmålet om revolusjon i Norge og de øvrige skandinaviske landene i 1917 og årene umiddelbart etter.

Det spørsmålet burde være aktuelt i en tidsalder da demokratiet og trusler mot demokratiet er blitt et stadig mer påtrengende politisk spørsmål. Dette har aktualisert studiet av autoritære høyrebevegelser og fascismen som historisk fenomen – også i Norge. Det burde også føre til sterkere interesse for den revolusjonære arbeiderbevegelsen. Hvor sterk var egentlig trusselen? Hvor utbredt var troen på revolusjon, og hvor langt var man kommet med eventuell planlegging og organisering? Kanskje ikke minst interessant med tanke på dagens diskusjoner: Hva var det som fikk arbeidere på det tidlige nittenhundretallet til å forkaste det parlamentariske demokratiet?

4. Hobsbawm 1994: 4.

5. Radikalisering, revolusjon og reformisme ble en egen, om enn ikke skarpt avgrenset tematikk, som dannet et tyngdepunkt i forskningen om arbeiderbevegelsens historie. Fra 1968 til 1987 kan en regne 50 hovedoppgaver med tilknytning til denne tematikken, derav 30 i løpet av 1970-årene. En rekke artikler og debattinnlegg med tilknytning til revolusjonstemaet ble trykt i Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie, særlig i årene 1976–81. Ellers må nevnes Lorenz 1978 og Fure 1983. Per Maurseths avhandling om forholdet mellom Arbeiderpartiet og Komintern 1921–23 ble trykt som bok i 1972, 14 år etter at den var innlevert til magistergraden. Se Olstad 2002, som også kommenterer 1970-tallsforskningens egenart, hvorfor radikalismen ble et så sentralt tema og hvorfor ideologien fikk så stor plass. Den politiske nytteverdien ble satt på dagsordenen, til dels i bevisst opposisjon til den kritiske empirismens rent intellektuelle orientering.

6. At tematikken ikke lenger ble oppfattet som «viktig» i det større historikermiljøet, går vel fram av at arbeiderbevegelsens historie overhodet ikke var blant de omtalte «central themes» da norsk historiografi i 1995 skulle oppsummeres med tanke på et internasjonalt publikum. Sentrale arbeidere som Maurseth 1972 og Fure 1983 var heller ikke oppført i litteraturlisten (Hubbard m.fl. 1995).

SKANDINAVISK SAMMENLIGNING: UTGANGSPUNKT I BULL

Så, hva må gjøres, om det er tillatt å komme med denne leninistiske klisjeen her? Hvordan kan vi bedre forstå den revolusjonære trusselen i vårt land og i våre skandinaviske naboland i de dramatiske og formative årene fra 1917? Aller først må vi ta hensyn til at det er gjort ganske mye, og som nevnt først og fremst i 1970-årene eller i kjølvannet av 1970-årenes historieinteresse.⁷ Det betyr også at feltet i stor grad er fylt opp med studier av ideologiske posisjoner og konflikter. Kanskje kan vi si at det er overbygningen, mer enn basis, som er blitt grundig utforsket – sannsynligvis også fordi kildematerialet her har ligget forholdsvis godt til rette. Kanskje kan vi også si at mye av vår forståelse dermed er blitt relativt overflattisk. Vi har ikke helt fått tak på vanlige folks oppfatninger og heller ikke de skjulte initiativer, planer og aksjoner – som den hemmelige befalingen fra Wiktor Kopp og revolusjonssentralen i Berlin gir et glimt av.

Om vi ser tilbake på denne forskningen, blir det klart at feltet hele tiden har ligget godt til rette for en skandinavisk sammenligning. De tre skandinaviske landene skilte seg ut fra den allmenne europeiske erfaringen under første verdenskrig som ikke krigførende, formelt nøytrale land. Samtidig var det klare og vesentlige skillelinjer mellom landene – økonomisk og politisk, og vel også kulturelt. I norsk sammenheng har det kanskje vært en spesiell interesse for skandinavisk sammenligning i og med at vi for en gang skyld – med 1970-årenes utgangspunkt – ikke var den skandinaviske lillebror. Norges særstilling som forholdsvis «avansert» med tanke på den revolusjonære utviklingen, framsto som et paradoks og en intellektuell utfordring. Norsk arbeiderbevegelse var jo ellers nokså sent ute og i stor grad en imitasjon av skandinaviske forbilder.

For helt kort å minne om den norske arbeiderbevegelsens særstilling: De uttalt revolusjonære overtok i 1918 ledelsen i Det norske Arbeiderparti. I de følgende årene utmerket partiet seg med vedtak om proletariatets diktatur, tilslutning til Den kommunistiske internasjonale og formell aksept (med unntak) av de såkalte Moskva-tesene, som skulle gjøre partiet til en kommunistisk kommandosentral for revolusjonen. I Danmark hadde venstresosialistiske og revolusjonære grupper derimot ingen særlig innflytelse.⁸ Sverige sto i en mellomstilling. Det ble dannet et venstresosialistisk parti, som slett ikke var uten folkelig støtte og politisk betydning, selv om sosialdemokratene dominerte.⁹

Å beskrive og forklare disse forskjellene var hovedpoenget i Edvard Bull (d.e.)s klassiske artikkel fra 1922: «Arbeiderbevegelsens stilling i de tre nordiske land 1914–1920».¹⁰ Den

7. Egge 1995, Bjørgum 1998 (opprinnelig doktoravhandling 1996), Egge 2003 og Bjørgum 2010 kan oppfattes som sene utløpere av 1970-årenes debatter og forskningsinteresse. Av senere relevante arbeider kan nevnes Insall 2009 og Pettersen 2010. Revolusjonstemaet er dessuten behandlet i Halvorsen 2003 og Holtmark 2015. Arbeiderhistorie kom i 2017 kom med et temanummer om revolusjonen. Blant artiklene her er Bjørgum 2017, Sundvall 2017 og Tjelmeland 2017.

8. Danmarks Kommunistiske Parti ble stiftet i 1919 og fikk sitt navn da det i 1920 gikk inn i Den kommunistiske Internasjonale. Partiet fikk ikke mer enn 0,4 prosent av stemmene ved folketingsvalget dette året og sto ellers i konkurranseforhold til flere mindre partier og grupper.

9. Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti ble stiftet i 1917. Det sluttet seg til Den kommunistiske Internasjonale i 1919 og tok i 1921 navnet Sveriges Kommunistiska Parti, noe som innledet en periode med avskallinger og splittelse. Ved valgene i 1921 fikk sosialdemokratene 36 prosent av stemmene mot kommunistenes 5 prosent. En oversikt over venstresosialistiske og revolusjonære bevegelse i ulike land finnes i Lorenz 1972.

10. Bull 1976. Den ble opprinnelig trykt på tysk i 1922 og utkom første gang på norsk samme år.

ble utgangspunktet for senere forskning, blant annet gjennom utformingen av den såkalte Bull-hypotesen. Bull-hypotesen vakte ikke minst interesse blant samfunnsforskere, og ble via den amerikanske økonomen Walter Galenson en del av det sosiologiske standardrepertoaret.¹¹ Som flere vil kjenne til, postulerte den en generell sammenheng mellom rask industrialisering og politisk radikaliserings, og kunne oppfattes som en konsekvens av sosialpsykologiske mekanismer som rotløshet eller anomi. Så må det også sies at hypotesen ble utarbeidet på grunnlag av noen ikke helt krystallklare passasjer i Bulls artikkel. Striden om hvordan Bull egentlig bør tolkes, skal vi imidlertid ikke forfølge her.¹²

Raskt oppsummert kan det sies at mye av det videre arbeidet skjedde ut fra mer eller mindre marxistiske tankeskjemaer, med den sene og hurtige industrialisering i Norge som basis og med henholdsvis partienes organisasjonsform og organisasjonsprinsipper og det politiske systemet som nivåer i overbygningen. Ikke sjelden ga det opphav til imponerende energisk intellektuell virksomhet, men også til framstillinger som i dag kan virke utdatert, så preget av 1970-årenes spesielle forståelsesrammer som de er.

I dag er det snarere påfallende hvor frisk og umiddelbar Bulls tekst framtrer når man leser den på ny (noe som enkelt kan gjøres ved å slå opp i første nummer av *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*). Det er også påfallende hvordan de økonomiske forholdene, som rett nok er satt først, etter relativt få og knappe bemerkninger slippes til fordel for en mer inngående analyse av politiske og til dels mer personlige forhold. Det er stadig umulig å komme utenom Bull om man skal gå nærmere inn på den skandinaviske arbeiderbevegelsen i tiden etter den russiske revolusjon.

DEN NORSKE ARBEIDERBEVEGELSENS RELATIVE SVAKHET

Jeg vil foreslå en litt annen tilnærming enn Edvard Bulls. Stadig vil det imidlertid være nyttig med Bulls oppsummering av de tre landenes og arbeiderbevegelsenes ulike situasjon når det gjelder det politiske systemet, den politiske situasjonen og de politiske konjunktorene. Norsk arbeiderbevegelse var i Bulls perspektiv i en heldig situasjon. Mens man i Norge hadde parlamentarisme og allmenn stemmerett (med unntak av fattigunderstøttede som først fikk stemmerett i 1919), måtte man i Sverige og Danmark kjempe for elementære demokratiske rettigheter. Det måtte en verdenskrig, revolusjonsfrykt og alvorlige uroligheter til før denne kampen ble endelig sluttført.

For bare å minne om dette: I Sverige var som kjent allmenn stemmerett for menn innført 1909, men bare til andre kammeret. Parlamentarismen ble først og bare delvis etablert i 1917. Med stemmerettsreformen 1918–21 ble endelig det svenske førstekammeret demokratisert, samtidig som kvinnene fikk allmenn stemmerett. I Danmark ga grunnloven av 1915, som trådte i kraft i 1918, allmenn stemmerett for menn og kvinner. Det parlamentariske prinsipp var riktignok godtatt i 1901, men det var først med påskekrisen og trusselen om generalstreik i 1920 at parlamentarismen ble fast etablert.

11. Se Galenson 1949 og 1952, Lipset 1963 (s. 68-70), Lafferty 1971 og 1974. Galenson var arbeiderattaché i Danmark og Norge 1945–46.

12. Sentrale bidrag er Fure 1976, Lafferty 1977 og Bjørgum 1977.

Norge var altså Skandinavias mest avanserte land rent demokratisk. Ifølge Bull ga det muligheter og styrke til en mer rendyrket radikal og revolusjonær arbeiderpolitikk, uten stadig å måtte ta hensyn til borgerlige alliansepartnere. Det er her jeg vil foreslå å vri litt på argumentet, på denne måten: Takket være forfatningskampene fikk svenske og danske sosialdemokrater innpass i det politiske systemet. De ble nødvendige alliansepartnere for borgerlige krefter som ønsket forfatningsendringer og et mer liberalt samfunn. I Sverige framsto faktisk sosialdemokratenes leder Hjalmar Branting som leder for den samlede venstresiden. Deres norske kolleger i Arbeiderpartiet ble i en helt annen grad stående utenfor og isolert, i det minste på nasjonalt plan. I Sverige og Danmark kom sosialdemokratiene i inngrep med det politiske systemet og kunne begynne på en sosial reformpolitikk. I Norge var de, som Francis Sejersted bemerker, satt på sidelinjen «i det som folk flest var opptatt av».¹³

På denne måten blir det karakteristiske for Det norske Arbeiderparti i forhold til de svenske og danske broderpartiene, svakhet: manglende integrasjon i det politiske systemet, samtidig som det norske Venstre fremdeles var en seriøs rival i kampen om arbeiderstemmene. Den parlamentariske veien måtte synes lengre og mer usikker, om det var sosiale reformer og arbeiderbefolkningens krav man var opptatt av. (Til det bidro også den konservative garanti man hadde med enmannskretser med omvalg.) En mer eller mindre revolusjonær snarvei måtte nær sagt nødvendigvis bli mer tiltrekkende enn i nabolandene.

Samtidig kan vi legge vekt på de indre forskjellene mellom de tre landenes store arbeiderpartier. Det danske sosialdemokratiet er av historikeren Claus Bryld karakterisert som en «hard» bevegelse som ikke kunne slås i stykker utenfra.¹⁴ Dette gjorde også sosialdemokratiene til en troverdig samarbeidspartner for motstanderne i det politiske og økonomiske liv. Det var lettere for en energisk opposisjon å vinne fram i det forholdsvis åpne og demokratiske norske Arbeiderpartiet, med blant annet sine årlige partilandsmøter og sirkulasjon av ledere.

Men synsfeltet må også utvides. For den tidlige arbeiderbevegelsen var arbeidsmarkedet viktigere enn politikken, og de to feltene må ses i sammenheng. Bryld legger vekt på integrasjonen i det han kaller den «industrielle parlamentarisme», med andre ord regulert samhandling mellom organiserte arbeidsgivere og arbeidere – etter hvert med et statskontrollert fagrettslig system.¹⁵ Det var en modell som videre kunne utvides til også å omfatte det politiske systemet. Nå kan utviklingen sies å ha vært temmelig parallell i de tre skandinaviske land, men med en karakteristisk tidsforskyvning: Danmark i teten, Norge hengende etter. Den norske fagbevegelsen synes generelt å ha stått svakere, med lavere medlemstall og mindre organisert kampkraft.¹⁶ Som på det politiske området var norske arbeideres relative svakhet forenet med en mindre sentralisert organisering, der det var lettere for misfornøyde og opposisjonelle å vinne fram.

Det var altså, framført som hypotese, den norske arbeiderbevegelsens relative svakhet, både på det politiske og det faglige området, som banet veien for opposisjonelle, mer eller

13. Sejersted 2005: 143.

14. Bryld 2004: 216.

15. Bryld 2004: 218.

16. Dette utsagnet er først og fremst myntet på perioden 1917-21 og må i siste instans bygge på en skjønnsmessig bedømmelse. Jeg er klar over at andre kan gjøre en annerledes bedømmelse, blant annet med henvisning til nederlaget i den svenske storstreiken i 1909 og medlemsfrafallet etterpå, uten at jeg mener det vil rokke ved det generelle resonnementet som framføres.

mindre revolusjonære miljøer.¹⁷ Jeg tror det samme gjenfinnes mer spesielt innenfor fagbevegelsen i Norge: Grupper som sto relativt svakt overfor arbeidsgiverne, ble lettere faglig opposisjonelle og trukket mot radikale, eventuelt systemoverskridende politiske posisjoner. Det er i hvert fall et hovedsynspunkt i min behandling av den norske Fagopposisjonen. «Dynamitt i borehullene» og krav om mer «revolusjonære» kampmidler var uttrykk for faglig svakhet, ikke styrke. Det var outsidersnes posisjon, som gjorde dem lydhøre for agitatorer som Martin Tranmæl. Det var uttrykk for manglende kollektiv styrke av den type som den forenings- og forbundsbaserte fagbevegelsen bygde på.¹⁸

Vi kommer ikke utenom Tranmæl, heller ikke her. Som Bull skriver, må forskjellene mellom de tre skandinaviske land forklares «i nogen utstrækning» også med personlige forhold.¹⁹ Det norske Arbeiderparti hadde ingen «høyresosialistiske høvdinge» som Hjalmar Branting eller Thorvald Stauning, den siste karakterisert av sin biograf som «benhård i sit forsvar for demokratiet og parat til at gå langt for at bekjempe dem, som ville omgå eller sette demokratiet ud af kraft».²⁰ På den annen side hadde svensk og dansk arbeiderbevegelse ingen Tranmæl. Martin Tranmæl var den kraft som bandt norske opposisjonelle sammen og førte dem til seier i partiet, tilsynelatende også i fagbevegelsen – for en stakket stund.

Det helt spesielle med den norske arbeiderbevegelsen var den foreningen av faglig opposisjonelle og mer politisk revolusjonære som skjedde under Martin Tranmæls faktiske førerskap. Det kan ha vært vel så mye av militante streiker i Sverige og Danmark. Syndikalistiske strømninger kan ha stått vel så sterkt. Men det var bare i Norge faglig radikalisme og politisk revolusjonært arbeid ble knyttet sammen på en slik måte at man utfordret og til dels beseiret det tradisjonelle sosialdemokratiske lederskapet. Det er vanskelig å tenke seg dette uten Tranmæl. Inspirert av Jorunn Bjørgums doktoravhandling om Tranmæl har jeg spurt meg om vi ikke her står ved et utslag av historiens tilfeldigheter.²¹ At det ble født en gutt på Tranmælsøya som hadde spesielle talenter og utviklet en spesiell personlighet, må jo skrives på tilfeldighetenes konto. Om mora ikke hadde dødd tidlig og faren ikke hadde drukket seg fra gården, hadde kanskje ikke maktskiftet i Det norske Arbeiderparti skjedd? Det tror jeg faktisk er en mulig, kanskje til og med sannsynlig konsekvens.

De åpninger som ble skapt av den norske arbeiderbevegelsens ytre svakhet og indre mangel på «hardhet» ble utnyttet av Martin Tranmæl til å kapre makten for et revolusjonært innstilt lederskap. Det er kanskje den mest kortfattede av alle mulige oppsummeringer.

17. Jeg er etter at foredraget ble holdt, blitt gjort oppmerksom på at disse synspunktene på den ulike demokratiutviklingen i de tre skandinaviske landene i hovedtrekk ligner dem vi finner i Terjesen 2005, som tar utgangspunkt i 1890-årene og ser framover. Terjesen argumenterer for at Arbeiderpartiet i Norge før 1914 i hvert fall ikke var mer radikalt enn de tilsvarende partiene i Sverige og Danmark. Partiene i Sverige og Danmark «var mindre marginalisert enn det norske partiet, fordi disse partiene hadde kommet lengre i å innfri mulighetene på de ulike nivåene» (s. 98).

18. Olstad 2009: 173 ff.

19. Bull 1976: 3. Jf. Terjesen 2005, som finner at den mest påfallende forskjellen mellom Arbeiderpartiet og de sosialdemokratiske partiene i Sverige og Danmark før 1914 var at det norske partiet manglet en sterk leder.

20. Grelle 2008: 224.

21. Jf. Bjørgum 1998 om at Tranmæl var «en *nødvendig* forutsetning for den nye retnings seier i 1918».

Tegning av Jens R. Nilssen, hentet fra *Karikaturen*, 1918. Her illustreres kampen i Arbeiderpartiet, hvor følgende ble forsøkt sparket ut av Martin Tranmæl (støvelen): Ole O. Lian, Anders Buen, Magnus Nilsen, Carl Jeppesen, Christian Holtermann Knudsen og Jacob Vidnes.

TRE POSTULATER OM DE REVOLUSJONÆRE

Uten å påstå at man ikke tidligere har skilt mellom klasse, bevegelse og lederskap, tror jeg en viktig forutsetning for fornyet innsats på dette feltet er å holde disse elementene klart fra hverandre. Det var ikke nødvendigvis noen automatisk virkende kraft fra klasse til bevegelse og lederskap. Det er tre forhold her, som jeg mener bør gjennomtenkes nøyer, og som jeg formulerer som postulater.

For det første: Revolusjonen var et mindretallsprosjekt. De revolusjonære utgjorde et ytterst beskjedent mindretall innenfor arbeiderklassen, skriver Niels Finn Christiansen.²² Det samme kunne, med litt mindre trykk på beskjedent sies om Norge, til tross for at de revolusjonære besatte strategiske posisjoner, som ledelsen av Arbeiderpartiet. Det er i og for seg ikke noe helt spesielt eller merkelig i dette. Forfatteren og filosofen Nassim Nicholas Taleb skriver for eksempel at det i komplekse systemer holder med en liten kompromissløs minoritet (kanskje tre–fire prosent av det totale) for å sette sine interesser igjennom overfor en fleksibel eller tolerant majoritet. De mest intolerante vinner, skriver Taleb, noe som ikke minst passer på Tranmæl og hans menn. Det understreker også betydningen av det aktive og i og for seg intolerante ikke-revolusjonære lederskapet i den svenske og danske arbeiderbevegelsen. Videre er det et poeng at med mindretallets diktatur kommer en «optisk illusjon»: En naiv observatør vil få inntrykk av at valgene og preferansene er flertallets.²³ Det spørs om ikke det også av og til har skjedd når man har talt og skrevet om den radikale eller revolusjonære norske arbeiderklasse.

Dermed, for det andre: Norske arbeidere var ikke nødvendigvis mer radikale eller revolusjonære enn sine skandinaviske kolleger. Om vi ser på det som kan kalles folkelig uro og protester, trer det fram et annet bilde. Ja, nordmenn var snarere mindre protesterende, utagerende og voldelige. I Norge finnes vel ikke noen egentlig parallell til hungerdemonstrasjonene og -opptøyene i Sverige 1917. Heller ikke var det noe tilsvarende som de voldsomme sammenstøtene mellom arbeidere og myndighetene på Grønttorvet i København i november 1918.²⁴ Faktisk var det mer vold og plyndring i reformistiske samfunn som Danmark og Sverige enn i det «vänsteristiske» Norge, konkluderer Carl Göran Andræ.²⁵

For det tredje: Det abstrakte og fundamentale skillet mellom revolusjonær og reformistisk, som var så sentralt i 1970-årenes forskning, skygger for en bredere og mer realistisk tilnærming. På denne måten har man videreført Komintern-tilhengernes bruk av reformisme nærmest som et skjellsord, med den underliggende betydning at arbeiderbevegelsens sosialdemokratiske ledere ofret proletariatets langsiktige interesser for snevre og perspektivløse dagskrav. Det har hindret oss i å se og ta stilling til tenkemåter der revolusjon og reform hørte sammen, noe som ifølge Claus Bryld var en viktig del av den sosialdemokratiske tradisjonen.²⁶ En annen sak er at en konsentrasjon om slike ideologiske posisjoner har skjøvet arbeidernes egne interesser og forestillinger ut i forskningens periferi. Der bør de ikke forbli, om vi tenker oss en forskningsinnsats med fornyet relevans om skandinaviske utløpere av den russiske revolusjonen.

22. Christiansen 1992: 261 ff.

23. Taleb 2016.

24. Sammenstøtene på Grønttorvet behandles i Christiansen 1992: 257 ff.

25. Andræ 1998: 312. Denne boka gir en inngående behandling av demonstrasjoner, opptøyer, rådsbevegelse, politiske framstøt og reaksjoner, militære forholdsregler m.m. i Sverige 1917–18.

26. Bryld 2004: 213–214, 236 ff.

TRE KRISER

Jeg tror altså det er mulig å se for seg konturene av en forskningsinnsats med et skandinavisk perspektiv for å utvide og kanskje korrigere vår forståelse av den revolusjonære utfordringen i årene 1917–21. Slik jeg ser det, burde vi for det første i større grad komme oss ned på bakken, i den forstand at vi retter søkelyset mot lokale hendelser og arbeidernes holdninger og handlinger på grunnplanet. Her kunne Carl Göran Andræs studie av svenske uroligheter og opptøyer sammenbundet med partienes agering 1917–18 være et utgangspunkt og forbilde.

Det overordnede utgangspunktet for Andræ er at revolusjonene i Russland og alt de førte med seg, kom – sammen med andre faktorer – til å foranledige tre kriser i det politiske livet i Sverige.²⁷ I hvert fall to av disse sammenfaller med tilsvarende kriser i Norge. Danmark kjenner jeg mindre til, men her skulle det uansett være et oppslag til skandinaviske undersøkelser.

Den første krisen dateres til april/mai 1917, noen uker etter februarrevolusjonen, da mangel på matvarer framkalte hungerdemonstrasjoner og -oppløp en rekke steder i Sverige. Disse demonstrasjonene fikk videre politisk betydning, med soldatdemonstrasjoner og dannelse av arbeiderråd, og med militære motforholdsregler. Samtidig var det også i Norge matmangel og uro, uten at den er kartlagt på samme måte. Det ble utgangspunkt for energisk revolusjonært arbeid fra Tranmæl, krefter innenfor Fagopposisjonen og den politiske opposisjonen i Arbeiderpartiet.

Det ble utarbeidet en brosjyre «Til handling!», som skulle begrunne nødvendigheten av å gjøre revolusjon og mobilisere til handling. Arbeiderklassen måtte kjenne sin besøkelsestid og gripe det gunstige øyeblikket til et oppgjør – og, som det het, «lægge grunden til den samfundsordning man i saa mange aar har higet imot. ... La derfor handlingens time være kommet!»²⁸ Tranmæl selv synes å ha håpet at innkallingen av en ekstraordinær arbeiderkongress kunne ha blitt innledningen til en revolusjonær prosess. Det ble forhindret da lederne i Arbeiderpartiet og LO fikk stoppet innkallingen av en slik kongress. En av de revolusjonære lederne, Jacob Friis, skal senere ha sagt at revolusjonen aldri var så nær som i mars 1917: Kapitalistene var uforberedt. Arbeiderne kunne ha tatt makten og beholdt den.²⁹

Den andre perioden som Andræ nevner, er februar 1918, i forbindelse med borgerkrigen i Finland, da planer om invasjon og våpensendinger skjerpet motsetningene også i Sverige. Muligens var dette en krise som slo særlig ut i Sverige og i mindre grad i nabolandene, som tross alt var mindre direkte engasjert. Derimot ser vi i november-desember 1918 omtrent parallelle framstøt for en revolusjonær utvikling i Sverige og i Norge. Forskjellen er at i Norge hadde den revolusjonære fløyen tatt makten i Arbeiderpartiet. I Sverige var det mindretallspartiet Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti som forsøkte å aksjonere.

27. Andræ 1998: 13.

28. Olstad 2009: 260–262; sitatet er fra s. 262.

29. Det er i hvert fall hva Friis sa ifølge en informant til etterretningen under en debattsirkel i Arbeidersamfunnet i 1921. Se Olstad 2009: 260 samt note 2 side 453.

Foreløpig kan vi regne dette som en andre felles krise- eller aksjonsperiode, inspirert av det revolusjonære Russland og mer umiddelbart av den tyske revolusjonen. Det er ingen tvil om at de svenske og norske revolusjonære lederne både håpet og trodde på en revolusjonær utvikling, og at de gjorde visse forberedelser. I begge land var det således på tale å danne arbeiderråd som aksjonsorganer under en revolusjonær periode. Men framstøtene gikk i stå, i første rekke fordi de faglige landsorganisasjonene satt seg imot. Dernest bidro utviklingen i Tyskland, bort fra en sosialistisk revolusjon, til å tappe den revolusjonære energien både i Sverige og Norge.³⁰

Wiktor Kopps brev til de revolusjonære kameratene i Norge vitner om en tredje aksjonsperiode, som i Norge skulle innledes med storstreiken i mai 1921, opprinnelig betegnet som generalstreik. Mye er usikkert her, men det er mulig å se planleggingen av denne streiken som en utløper av håpet om og troen på revolusjon i 1920. Med den røde armés nederlag utenfor Warszawa høsten 1920 og den mislykkete marsaksjonen i Tyskland i 1921 kom imidlertid den internasjonale kommunistiske bevegelsen på defensiven. Eventuelle planer derfra om et revolusjonært framstøt i Norge ble dermed oppgitt, noe som i og for seg kan ha gitt Martin Tranmæl mulighet til å handle på egen hånd.³¹ (At det var en grunnleggende forskjell mellom Tranmæls revolusjonsoppfatning og den kommunistiske, er et stort og velkjent tema som ikke skal forfølges nærmere her.)

Ikke bare i Norge under storstreiken i 1921, men også under arbeidskamper i Danmark 1921–22 er det rapportert om uroligheter, til dels med politisk tilsnitt. I flere provinsbyer i Danmark lyktes det venstrefløyen å organisere kortvarige generalstreiker. Randers var, ifølge en uttalelse fra senere statsminister Jens Otto Krag, som var født og oppvokst i byen, «på revolutionens rand».³² Hovedinntrykket, i hvert fall fra Norge, er imidlertid at arbeiderne var lei av stadige kamper og i liten grad opptatt av revolusjonære mål.

Muligens mistolket revolusjonære som Tranmæl arbeidernes holdninger og handlinger. Det eksisterte, særlig i ungdomsmiljøene, et romantisk syn på revolusjonen – til dels etter mønster av den store franske revolusjonen. Carl Göran Andræ påpeker at et slikt romanisert syn også gikk sammen med interessen for revolusjon i 1960- og 1970-årene.³³ Vi må løfte blikket og spørre: Hva mente egentlig de arbeiderne som hyllet revolusjonære ledere som Tranmæl, og som kalte seg revolusjonære eller kommunister? Andræ har i forbindelse med demonstrasjonene og opptøyene i 1917 lagt vekt på massenes tilbøyelighet til å uttrykke seg ved symbolhandlinger, kanskje som et hendelsesskjema eller et «skript», som gjorde det mulig å håndtere vanskelige og ubehagelige situasjoner. Den spontane masseaksjonen, som særlig syndikalister og Tranmæl-tilhengere så som alternativet til en parlamentarisk utvikling, kunne ifølge Andræ inneholde et sterkt moment av samtale med motparten. Uansett revolusjonære paroler fremtrer et ønske om å holde konflikten på et bestemt og regulert nivå.³⁴

30. Olstad 2009: 263 ff., jf. tilsvarende framstilling i Andræ 1998. Merk også at «slaget på Grøntorvet» i København 13. november 1918 kommer i denne perioden.

31. Se Olstad 2009: 273 ff. Et tidligere forsøk på å diskutere kildegrunnlaget finnes i Olstad 1998.

32. Christiansen 1992: 330.

33. Andræ 1998: 152.

34. Andræ 1998: 144 ff.

Martin Tranmæl på talerstolen under et massemøte i forbindelse med storstreiken. Tullinløkka 7. juni 1921. Foto: Conrad M. Bringe / Arbark

På den annen side kan man oppvurdere det praktiske og pragmatiske arbeidet som fant sted for eksempel i rådsbevegelsen, og som litt for lett har kunnet latterliggjøres som potet-telling uten tilknytning til de store revolusjonære vyer. Men dette arbeidet inneholdt også elementer av selvhevdelse og medbestemmelse som pekte over mot et nytt samfunn, om enn ikke nødvendigvis etter sovjetisk mønster. I Norge ble det under storstreiken i 1921 faktisk opprettet et selvstyrt og arbeiderstyrt område, nemlig Hammerfest. Igjen er det påfallende hvor «funksjonæraktig» denne typen maktovertakelse eller maktforskyvning var, med byråkratiske kontrollorganer og lite heroisme og blod. Og likevel ble det skapt organer som pekte ut over det borgerlige samfunnet, som i en klassisk revolusjonær prosess.³⁵

ET TRANSNASJONALT PERSPEKTIV

La oss for siste gang vende tilbake til Wiktor Kopps «hemmelige befaling», som altså skulle via svenske venstresosialdemokrater til kamerater i Det norske Arbeiderparti. Det vitner om det vi i dag ville kalle en transnasjonal bevegelse. Spørsmålet om revolusjon i Skandinavia 1917–21 innebærer ikke bare en internasjonal sammenligning, men også transnasjonale undersøkelser. Det er ikke det minst spennende, men kanskje også det mest utfordrende med tanke på den transnasjonale bevegelsens fordekte karakter.

I det transnasjonale perspektivet må Sverige spille en hovedrolle. Det var Sverige som telte i den store sammenhengen, på en helt annen måte enn Danmark og selvsagt det forholdsvise fattige, perifere lille Norge. Sett fra et revolusjonært standpunkt burde det største potensialet være i Sverige, selv om det altså ikke ble utnyttet. Den svenske rådsbevegelsen synes for eksempel å ha vært betraktelig mer utbredt og sterkere enn den norske. De svenske revolusjonære var også spesielt nært knyttet til det russiske/sovjetiske lederskapet, noe Aleksander Kan demonstrerer. De svenske venstresosialistene kjente ifølge Kan sovjetlederne bedre enn noen annen i vest. Også politisk sto de i 1918–19 mye nærmere bolsjevikene enn sine norske og danske partivenner, og kunne på flere måter fungere som en åpning mot vest. Ifølge Kan spilte Sverige en rolle som «brovalv» i verdensrevolusjonen.³⁶

Det var altså mange og gode grunner til at Sverige ble ledende i det skandinaviske nettverket som ble etablert og for så vidt også gjenstand for stadige endringer og omkalfatringer. Den kommunistiske Internasjonale fikk straks et byrå i Stockholm, som fortsettelse av den såkalte Zimmerwald-kommisjonen. Mens Berlin ble det viktigste kommunistiske sentrum i vest, koordinerte det svenske byrået de nordiske sakene. Stockholm ble et viktig ledd i det Kan kaller den røde agentkjeden, med folk som befant seg også i steder som Trondhjem og Vardø. I 1920 besluttet Moskva å opprette et norsk underbyrå med tanke på Kristianias voksende rolle i det revolusjonære arbeidet. Samtidig foregikk det Kan kaller en «arbeiderskandinavisisme» mellom revolusjonære, med møter og en såkalt skandinavisk, egentlig nordisk, sentralkomité.³⁷

35. Kristensen 1977 (bygd på en hovedoppgave i historie fra Universitetet i Trondheim 1970). I kort versjon i Olstad 2009: 277–279.

36. Kan 2005; sitatet er fra s. 351.

37. Kan 2005: 351 ff. og 442–443.

Ny forskning langs disse linjer vil innebære det jeg oppfatter som en mer transnasjonal orientering i god forstand. Som kjent gikk det utvalget som i 2008 evaluerte norsk historieforskning, ut mot en såkalt «metodologisk nasjonalisme», noe som ville innebære at ikke bare nasjonalstaten som ramme, men begreper knyttet til nasjonalstaten, skulle vrakes.³⁸ Etter min mening er det et ytterliggående og mer politisk enn rent faglig krav.³⁹ Derimot er jeg overbevist om nytten av å gå ut over de nasjonale rammer der det er grunnlag for det, og supplere med transnasjonale undersøkelser. Kanskje kan spørsmålet om revolusjon i Skandinavia i årene etter 1917 være blant disse.

LITTERATUR

- Andræ, C. G. (1998). *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Bjørgum, J. (1977). Industrialisering og radikalisme. Replik til William M. Lafferty. *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie (TFAH)* 2, 131–142.
- Bjørgum, J. (1998). *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse 1906–1918*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjørgum, J. (2010). Veien til Komintern. Martin Tranmæl og det internasjonale spørsmål 1914–19. *Arbeiderhistorie*, 185–209.
- Bjørgum, J. (2017). «Det knaker i det gamle samfunds fuger og baand». Martin Tranmæl og den russiske revolusjon. *Arbeiderhistorie*, 43–63.
- Bryld, C. (2004). *Den socialdemokratiske idéarv*. Roskilde Universitetsforlag.
- Bull, E. (1976). Arbeiderbevegelsens stilling i de tre nordiske land 1914–1920. *TFAH* 1, 3–28.
- Christiansen, N. F. (1992). *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 12. Klasesamfunnet organiseres 1900–1925*. København: Gyldendals Bogklubber.
- Egge, Å. (1995). *Komintern og krisen i Det norske Arbeiderparti*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Egge, Å. (2003). Hvorfor ble Arbeiderpartiet splittet i 1923? *Historisk Tidsskrift* 3, 229–262.
- Norges forskningsråd. *Evaluering av norsk historiefaglig forskning. Bortenfor nasjonen i tid og rom: fortidens makt og fremtidens muligheter i norsk historieforskning* (2008). Oslo: Norges forskningsråd.
- Fure, O.-B. (1976). Synspunkter og historieteoretiske tendenser i forskningen om den norske arbeiderklasse og –bevegelse i den radikale fase 1918–1933. *TFAH* 1, 29–62.
- Fure, O.-B. (1983). *Mellom reformisme og bolsjevisme. Norsk arbeiderbevegelse 1918–1920. Teori. Praksis*. (Doktorgradsavhandling), Universitetet i Bergen, Bergen.
- Galenson, W. (1949). *Labor in Norway*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Galenson, W. (1952). *Comparative Labor Movements*. New York: Prentice-Hall.
- Grelle, H. (2008). *Thorvald Stauning. Demokrati eller kaos. En biografi*. København: Jyllands-Postens Forlag.
- Halvorsen, T. (2003). *Partiets salt. AUFs historie*. Oslo: Pax.

38. Norsk forskningsråd 2008.

39. Se Tvedt 2012. Jf. Olstad 2011.

- Hobsbawm, E. (1994). *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1913–1991*. London: Michal Joseph.
- Holtmark, S. G. (red.) (2015). *Naboer i frykt og forventning. Norge og Russland 1917–2014*. Oslo: Pax.
- Hubbard, W. H. m.fl. (red.) (1995). *Making a Historical Culture. Historiography in Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Insall, T. (2009). Britisk sikkerhetstjeneste og mistenkte norske bolsjeviker i mellomkrigstiden. *Arbeiderhistorie*, 101–121.
- Kan, A. (2005). *Hemmaboljevikerne. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjeviker og mensjeviker under världskriget och revolutionsåren 1914*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Kristensen, A. (1977). *Rød mai. Da verdensrevolusjonen banket på i Hammerfest*. Oslo: Tiden.
- Lafferty, W. M. (1971). *Economic Development and the Response of Labor in Scandinavia. A Multi-level Analysis*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lafferty, W. M. (1974). *Industrialization, Community Structure and Socialism. An Ecological Analysis of Norway, 1875–1924*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lafferty, W. M. (1977). Industrialisering og radikalisme: En kort kommentar. *TFAH* 1, 199–208.
- Lipset, S. M. (1963). *Political Man*. London: Mercury Books.
- Lorenz, E. (1972). *Arbeiderbevegelsens historie. En innføring. Norsk sosialisme i internasjonalt perspektiv. 1. Del 1789–1930*. Oslo: Pax.
- Lorenz, E. (1978). *Norwegische Arbeiterbewegung und Kommunistische Internationale 1919–1930. Untersuchung zur Politik der norwegischen Sektion der Kommunistischen Internationale*. Oslo: Pax.
- Maurseth, P. (1972). *Fra Moskvateser til Kristiania-forslag. Det norske Arbeiderparti og Komintern fra 1921 til februar 1923*. Oslo: Pax.
- Olstad, F. (1998). «Til siste kamp der gjøres klar». Planer om revolusjon i Norge i 1921. *Arbeiderhistorie*, 35–53.
- Olstad, F. (2002). Den norske radikalismen. Om politikk i historien. *Arbetarhistoria* 3–4, 19–23.
- Olstad, F. (2009). *LOs historie. Bind 1. Med knyttet neve*. Oslo: Pax.
- Olstad, F. (2011). Innenfor eller utenfor nasjonen. Et forsvar for den «metodologiske nasjonalisme», <http://www.historieblogg.no/?=olstad> (5.12.2011).
- Pettersen, M. W. (2010). *Generalstaben og de revolusjonære. Revolusjonsfrykt i generalstaben under radikaliseringsperioden av den norske arbeiderbevegelsen i perioden 1917–1921*. (Hovedoppgave), Universitetet i Oslo, Oslo.
- Sejersted, F. (2005). *Sosialdemokratiets tidsalder. Norge og Sverige i det 20. århundre*. Oslo: Pax.
- Sundvall, E. W. (2017). Arbeiderpartiet og klassekrigen. Striden om Moskva-tesene i 1920 i en internasjonal kontekst. *Arbeiderhistorie*, 65–83.
- Taleb, N. N. (2016). The Most Intolerant Wins: The Dictatorship of the Small Minority. <https://medium.com/incerto/the-most-intolerant-wins-the-dictatorship-of-the-small-minority-3f1f83ce4e15> (publisert 14.8.2016, 10.2.2017).
- Terjesen, E. (2015). Demokrati og integrasjon. Sosialistiske og liberale partier 1890–1914. *Arbeiderhistorie*, 73–101.
- Tjelmeland, H. (2017). Arbeidarpartiet, bolsjevikpartiet og sovjetstaten 1917–1991. *Arbeiderhistorie*, 85–105.
- Tvedt, T. (2012). Om metodologisk nasjonalisme og den kommunikative situasjonen. *Historisk tidsskrift* 4, 489–510.